

AKSUM

THYATEIRA

A Festschrift

For
Archbishop Methodios
of Thyateira and Great Britain

General Editor

DR. GEORGE DION. DRAGAS

1985
THYATEIRA HOUSE
London W. 2

A Festschrift

In Honour of Archbishop METHODIOS of Thyateira and Great Britain, (1985).

Patrons:

Archbishop Robert Rancie of Canterbury
Cardinal Basil Hume Archbishop of Westminster
Metropolitan Meletios of France

Editorial Committee:

Metropolitan Chrysostomos of Myra, Istanbul.
Archbishop Basil of Brussels
Sir Steven Runciman, Dumfriesshire, Scotland., F.B.A.
Metropolitan Antony of Surozh.
Metropolitan John of Helsinki.
Prof. Gordon Rupp, Cambridge, F.B.A., D.D.
Prof. F. F. Bruce, Manchester, F.B.A., D.D.
Prof. T. F. Torrance, Edinburgh, F.B.A., D.D.

General Editor:

Protopresbyter Dr. George Dragas, Durham, England.

Ο ΙΕΡΟΣ ΦΩΤΙΟΣ, ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΗ ΔΙΑΚΟΝΙΑ*

Υ π ό

Δημητρίου Ίω. Κωνσταντέλου

Πρωτοπρεσβυτέρου, Καθηγητού της Βυζαντινής Ιστορίας και Θεολογίας,
Stockton State College of New Jersey, U.S.A.

Ο ένατος αιώνας κατά τον οποίο εξηγήσε και έδρασαν ο ιερός Φώτιος (810-893)¹ ήτο από τους πλέον σημαντικούς αιώνες εις την ιστορίαν του μεσαιωνικού Έλληνισμού. Η κατάπαυσις της εικονομαχικής έριδος έφερον ειρήνην εις την Έκκλησίαν και τὸ Κράτος και συνετέλεσεν εις την αναβίωσιν των γραμμάτων και των καλών τεχνών. Ο έκχριστιανισμός των Βουλγάρων, των νοτίων και δυτικών Σλάβων και η εμφάνισις των Ρώσων εις τὸ ιστορικόν προσκήνιον ήσαν γεγονότα μεγάλης σημασίας διὰ τὸ Βυζάντιον. Η δργάνωσις της αυτοκρατορίας του Μεγάλου Καρόλου εις την Δύσιν και αι έπεκτατικαί προελάσεις του Άρουν (Άαρών) άλ Ρασίδ, Καλίφη της Βαγδάτης, θά έντεινουν τούς πολιτικούς και οίκονομικούς ανταγωνισμούς μεταξύ των τριών μεγάλων δυνάμεων του μεσαιώνος. Κατά τον ίδιον αιώνα ήρχισαν και αι μεγαλύτεραι έκκλησιαστικαί προστριβαί μεταξύ παλαιᾶς και νέας Ρώμης. Ήτο και αιώνας μεγάλων πολιτικών και έκκλησιαστικών προσωπικοτήτων, τόσον διὰ τὸν χριστιανικόν κόσμον ὅσον και διὰ τὸν ισλαμικόν.

Ο ιερός Φώτιος έγινε αὐτόπτης μάρτυς και κατέγραψε πολλά από τὰ ιστορικῆς σημασίας γεγονότα του ένάτου αιώνος και ὁ ίδιος διεδραμάτισε σπου-

δαίαν θέσιν εις μερικά ἐξ αὐτῶν. Άντιπροσωπευτικός τύπος διανοουμένου του έκχριστιανισμένου Έλληνισμού, ὁ Φώτιος είχε σπουδάσει άρτίως την χριστιανικήν γραμματείαν και τὰ έλληνικά γράμματα. Έγκυκλοπαιδικώτατος, με ειδικήν όμως κατάρτισιν εις την θεολογίαν, φιλοσοφίαν και φιλολογίαν, ὁ Φώτιος έπηρέασεν ὅσον οὐδεις άλλος την παιδείαν και τὰ γράμματα κατά τὸν ένατον αιώνα και μετέπειτα.

Προικισμένος με πλούσια φυσικά και έπίκτητα χαρίσματα, ὁ Φώτιος ένηγκαλίσθη ὄχι μόνον την ζωήν της Έκκλησίας και της παιδείας, αλλά και ὀλοκλήρου της Πολιτείας. Ήπηρέτησε την κοινωνίαν της εποχῆς του ποικιλοτρόπως και άνήλθε διαφόρους βαθμίδας της πολιτικῆς και έκκλησιαστικῆς ιεραρχίας, εις τὰς ὁποίας διέπρεψε. Πρεσβυτής της αυτοκρατορίας εις την ισλαμικήν Βαγδάτην, πρώτος μυστικοσύμβουλος του αυτοκράτορος (πρωτοασκηκρητις), άρχηγός της αυτοκρατορικῆς φρουρᾶς (πρωτοσπαθάριος), καθηγητής βασιλοπαίδων, τελικῶς «βίβα και άκων»² άνήλθε και εις τὸν πατριαρχικόν θρόνον, τὸν ὁποῖον έτίμησεν επί δεκαοκτώ έτη.

Η ιστορικῆ έρευνα των τελευταίων πενήκοντα ετών έχει άποκαταστήσει πλήρως την φήμην του άνδρός, την ὁποίαν ήθέλησαν νά σπιλώσουν ὄχι μόνον έχθρικῶς διακείμενοι θεολόγοι και έκκλησιαστικοί άρχοντες της Δύσεως αλλά και μερικοί σύγχρονοι ὀμόδοξοι και ὀμόφυλοι του, ὅπως ὁ μοναχός Νικήτας ὁ Παφλαγών. Ο Νικήτας αναγνωρίζει και περιγράφει την λίαν χαρισματοῦχον προσωπικότητα του Φωτίου ὡς εξής: «Ην δε οὗτος ὁ Φώτιος οὐ τῶν άγενῶν τε και άνωνύμων, αλλά και τῶν εὐγενῶν κατά σάρκα, και περιφανῶν, σοφία τε κοσμική και συνέσει τῶν έν τη πολιτείᾳ στρεφομένων εὐδοκίμωτατος πάντων ένομίετο. Γραμματικῆς μὲν γάρ και ποιήσεως, ρητορικῆς τε και φιλοσοφίας, ναί δη και ιατρικῆς, και πάσης ὀλίγου δειν έπιστήμης τῶν

*Τὸ παρὸν άρθρον είναι άναθεωρημένη ὀμιλία, την ὁποίαν έκαμον εις έορτήν του Ήρατικού Συνδέσμου της πρώτης άρχιεπισκοπικῆς περιφερείας της Έλληνικῆς Ὁρθόδοξου Άρχιεπισκοπῆς Άμερικῆς, εις την κοινοτικῆν αἴθουσαν του καθεδρικοῦ ναοῦ της Νέας Υόρκης. Τὸ έθεώρησα κατάλληλον νά δημοσιευθῆ εις τὸν τόμον πρὸς τιμὴν του Σεβασμιωτάτου Άρχιεπισκόπου Θυατείρων κυρίου Μεθοδίου, ὁ ὁποῖος έχει ακολουθήσει τὰ ίχνη πατέρων—ὅπως ὁ ιερός Φώτιος—εις τὰ γράμματα, την κοινωνικήν και έκκλησιαστικήν δραστηριότητα, την ιερατικήν και άρχιερατικήν διακονίαν, εις οίκουμηνικήν διορατικότητα αλλά και άφοσίωσιν και προαγωγήν της ελληνικῆς ὀρθόδοξου θεολογίας.

1. Η βιβλιογραφία διὰ τὸ πρόσωπον και τὸ έργον του Ιεροῦ Φωτίου είναι μεγάλη. Η παρούσα έργασία βασίζεται εις τὰ συγγράμματα και μάλιστα τὰς ὀμιλίαις και έπιστολάς του Φωτίου. Άποτελεῖ δέ έρμηνείαν θεολογικῶν άπόψεων του Φωτίου και ὄχι έρευναν διὰ την έπίλυσιν χρονολογικῶν, φιλολογικῶν η θεολογικῶν προβλημάτων.

2. Φωτίου, Έπιστολαί, έκδοσις Ίωάννου Ν. Βαλέττα (Λονδίνον, 1864), σ. 151.

θύραθεν τοσοῦτον αὐτῷ τὸ περιόν, ὡς μὴ μόνον σχεδὸν φάναι τῶν κατὰ τὴν αὐτοῦ γενεάν πάντων διενεγκεῖν, ἤδη δὲ καὶ πρὸς τοὺς παλαιούς αὐτὸν διαμιλλᾶσθαι. Πάντα γὰρ συνέτρεχεν αὐτῷ, ἢ ἐπιτηδειότης τῆς φύσεως, ἢ σπουδῆ, ὁ πλοῦτος, δι' ὃν καὶ βίβλος ἐπ' αὐτὸν ἔρρει πᾶσα»¹.

Ἡ σπουδαιότης καὶ τὸ δημιουργικὸν ἔργον τοῦ Φωτίου ἀναγνωρίζονται σήμερον ἀπ' ὅλους τοὺς ειδικούς. Διὰ τοὺς Ἑλληνας ὀρθοδόξους ὁ Φώτιος δὲν εἶναι ἀπλῶς ἕνας ἀπὸ τοὺς μεγάλους πατέρας. Θεωρεῖται ὡς ὁ πρόμαχος τῆς ἐλευθερίας καὶ ἀνεξαρτησίας τῆς Ὀρθοδοξίας ἀπὸ τὴν λατινικὴν Δύσιν, ὁ ἀπολογητὴς, ὁ ἱεραπόστολος καὶ ὁ διανοούμενος, ὁ ὁποῖος περιέσωσεν ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πνεύματος. Ἄλλα καὶ εἰς τὴν σημερινὴν χριστιανικὴν Δύσιν, χάρις εἰς τὴν ἀντικειμενικὴν ἔρευναν τοῦ ἀειμνήστου πατρὸς Φράνσις Ντβόρνικ, ὁ Φώτιος δὲν φέρεται πλέον ὡς ὁ «ἀρχισατανᾶς» καὶ ὁ υπεύθυνος διὰ τὰς ἐκκλησιαστικὰς ἑριδας μεταξὺ παλαιᾶς καὶ νέας Ρώμης.

Τὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ θεολογικὰ διαφέροντα τοῦ ἱεροῦ Φωτίου ἦσαν ποικίλα. Τὸν ἀψηχόλησεν ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Σλάβων τῆς Μοραβίας καὶ Βοημίας, ἢ ἔνωσις τῶν Ἀρμενίων μετὰ τὴν Ἐκκλησίαν Κωνσταντινουπόλεως, ἢ ἐπαφορὰ εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν διαφόρων αἰρετικῶν καὶ σχισματικῶν μειονοτήτων, ἢ συνεργασία μετὰ τὰ πρεσβυηνῆ Πατριαρχεῖα Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων, ὥστε νὰ περισωθῆ ὅ,τι ἦτο δυνατόν ἀπὸ τὴν ἀρπακτικὴν διάθεσιν καὶ πολιτικὴν τῶν Μωαμεθανῶν. Ἐπὶ πλέον ἐνδιεφέρθη διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν εἰκόνων καὶ τὸν ἐξωραϊσμὸν τῶν ἀπογυμνωμένων ναῶν μετὰ νέας εἰκόνας καὶ ἠγήθη εἰς τὴν ἀναγέννησιν τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν γραμμάτων. Ὁ Φώτιος ὑπῆρξε πρωταγωνιστὴς εἰς τὴν μελέτην καὶ τὸν ὑπομνηματισμὸν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων καὶ ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν τῆς πρωτοχριστιανικῆς ἐποχῆς, εἰς τὴν θεολογικὴν σκέψιν τῆς ἐποχῆς καὶ τὴν θεολογικὴν ἀνάπτυξιν ἐρημνευτικῶν, δογματικῶν, ἱστορικῶν καὶ ἀπολογητικῶν θεμάτων.

Εἰς τὴν συγγραφικὴν δραστηριότητα καὶ εἰς τὴν σκέψιν τοῦ Φωτίου παρατηροῦμεν διὰ μίαν ἀκόμη φοράν τὸν ἄρμονικὸν συγκερασμὸν πίστεως καὶ λόγου, θεολογίας καὶ φιλοσοφίας, Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ. Ἀναμφιβόλως, ὁ Φώτιος εἶναι ὑπεράνω ὅλων χριστιανῶν διανοούμενος, γράφει ὡς χριστιανός, συνδιαλέγεται ὡς χριστιανός, πολιτεύεται ὡς χριστιανός, ἀλλὰ ὡς Ἕλληνα χριστιανός. Ἑλλην ὑπὸ τὴν πολιτιστικὴν σημασίαν τοῦ ὄρου, δηλαδὴ ἐμποτισμένος μετὰ τὸ πνεῦμα τῆς ἑλληνικῆς παραδόσεως, τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως. Τὸ σύγγραμμά του «Μυριόβιβλος», εἰς τὸ ὁποῖον διέσωσε περικοπὰς, ἀποσπάσματα ἢ περιλήψεις 280 βιβλίων τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος καὶ τῆς πρωτοχριστιανικῆς ἐποχῆς, ἔχει χαρακτηρισθῆ

ὡς «τὸ σπουδαιότερον φιλολογικὸν ἔργον τοῦ ἐνάτου αἰῶνος».

Ἐνῶ ἦτο θαυμαστὴς τοῦ Πλάτωνος καὶ ἰδιαιτέρως τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ ἀφιέρωσε πολλὰ σχόλια καὶ εἰς τοὺς δύο κολοσσούς τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, ὁ Φώτιος δὲν ἐστάθη εἰς τὸν ἀποθαυμασμὸν καὶ τὴν τυφλὴν ἀπομίμησιν τῆς σοφίας τῶν ἄλλ' ἐπροχώρησε καὶ εἰς τὴν κρίσιν τῶν τρωτῶν τῶν μεγάλων φιλοσόφων. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Συνέσιον τὸν Κυρηναῖον, τὸν μεταγενέστερόν του Μιχαὴλ Ψελλόν, τὸν τελευταῖον φιλόσοφον τοῦ Βυζαντίου Πλήθωνα Γεμιστόν, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἀνθρωπιστὰς τῆς Ἀναγεννήσεως εἰς τὴν Δύσιν, οἱ ὁποῖοι εἶχον ἀπορροφηθῆ ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸν θαῦμα τῆς προχριστιανικῆς ἐποχῆς εἰς βάρους τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὁ Φώτιος ἐγνώρισε τὸ μέτρον καὶ ἐχρησιμοποίησε τὴν σοφίαν τῶν ἀρχαίων διὰ τὴν ἐπιστημονικὴν κατοχύρωσιν τῆς πίστεως καὶ διὰ τὴν διδασκαλίαν καὶ τὴν κατανόησιν τῶν χριστιανικῶν δογμάτων. Μὲ παράδειγμα τοῦ ἀπολογητᾶς, ἰδιαιτέρως τὸν Ἰουστίνον, τοὺς Ἀλεξανδρινούς Κλήμεντα καὶ Ὠριγένη, τοὺς μεγάλους Καπαδόκας Βασίλειον Καισαρείας, Γρηγόριον Ναζιανζηνόν καὶ Γρηγόριον Νύσσης, καὶ παρὰ τὸν ἐνθουσιασμὸν του διὰ τοὺς κλασσικοὺς συγγραφεῖς καὶ τὸ ἔργον τῶν, τὴν σαφήνειαν καὶ καθαρότητα τῆς γλώσσης τῶν, ὁ Φώτιος συνιστᾷ διάκρισιν εἰς τὴν μελέτην τῶν καὶ τὴν κατ' ἐκλογὴν χρῆσιν τῆς ἑλληνικῆς σοφίας γενικῶς².

Δεινὸς φιλόλογος, ὁ Φώτιος ἀνεδείχθη καὶ μεγάλος παιδαγωγός. Ἐχρημάτισε διδάσκαλος πολλῶν νέων τῆς πρωτεύουσας, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν βασιλοπαίδων. Ἐπίστευε καὶ ἐδίδασκεν ὅτι ἡ παιδεία εἶναι τὸ καλλίτερον μέσον διὰ τὴν ἐπιτυχῆ συγκρότησιν τοῦ ἀνθρώπου, διὰ τὴν ψυχικὴν καὶ διανοητικὴν του καλλιέργειαν, τὸ εὐεργετικώτερον μέσον διὰ μίαν εὐτυχισμένην νεανικὴν ζωὴν ἀλλὰ καὶ διὰ ζωὴν ἐλπίδος, παρηγορίας καὶ ἀνεξαρτησίας κατὰ τὴν προχωρημένην ἡλικίαν. Γράφων πρὸς τὸν πρωτοσπάθαιον Μιχαὴλ, ὁ Φώτιος τονίζει τὰ ἐξῆς βαθυστόχαστα καὶ πάντοτε ἐπίκαιρα: «Τῆς παιδείας ἡ κτῆσις τῷ γεγρακότῃ κρατίστη γίνεται βίου βακτηρία, καὶ τὸν ἀνορθῶντα τὴν νέαν ἡλικίαν εἰς ἀρετῆς ὥραν ἀλύτως διαβιβάζει. Παιδεύει τοῖνον σοφίαν καὶ ἀρετὴν τοὺς σοὺς παῖδας, ἵνα καὶ νεάζοντες ὠραῖαν ἔχωσι τὴν πολιτείαν, καὶ γεγρακότες μὴ δεήσωνται τῆς ἐτέρου βοήθειας»³.

Ἡ θεολογικὴ σκέψις καὶ ἡ ἀπασχόλησις τοῦ Φωτίου μετὰ θεολογικὰ θέματα φανεροῦνται ἀπὸ τὰς ὁμιλίας του, τὰ ὑπομνήματά του εἰς πατερικὰ ἔργα καὶ βιβλία τῆς ἀγίας Γραφῆς. Τὸ κατ' ἐξοχὴν θεολογικὸν ἔργον του εἶναι τὰ Ἄ μ φ ι λ ὀ χ ι α. Ὡς θεολόγος ὁ Φώτιος δὲν ἐκαινοτόμησεν, οὔτε διεκρίθη ὡς ἐμβριθῆς καὶ πρωτότυπος διανοούμενος, ὅπως λόγου χάριν ὁ Ὠριγένης, Γρηγόριος ὁ Νύσσης ἢ ὁ Διονύσιος (Ψευδο-Διονύσιος) Ἀρεοπαγίτης. Τούναντιον,

1. Ἑλληνικὴ Πατρολογία, ἔκδοσις J. P. Migne, τόμ. 105, στ. 509. Εἰς τὸ ἐξῆς ΕΠΜ.

2. Φωτίου, Ἀμφιλόχεια, ΕΠΜ, τόμ. 101, στ. 576-592 καὶ Ἐπιστολαὶ ὑπ' ἀρ. 156, 165, 166.

3. Ἐπιστολαί, ἐκδ. Βαλέττα, σ. 447.

ὁ Φώτιος ἦτο παραδοσιαρχικός. Εἶναι καθ' ὅλα βιβλικός, ἀλλὰ ἀντλεῖ καὶ ἀπὸ τὴν πατερικὴν σκέψιν, τὸν Χρυσόστομον, τὸν Γρηγόριον τὸν Θεολόγον καὶ ἄλλους.

Διὰ τὸν Φώτιον, θεολογία δὲν εἶναι τόσον ἡ διδασκαλία ὀρισμῶν καὶ κανόνων, ἢ ἀνάπτυξις θεωριῶν περὶ ἰδιότητων τοῦ Θεοῦ, ὅσον ἡ γνωριμία, ὁ προσωπικός διάλογος μὲ τὸν Θεόν, ἢ ἔκστασις εἰς τὴν ὁποίαν βυθίζεται ἡ ψυχὴ ὅταν συνδιαλέγεται μὲ τὸν Δημιουργόν τῆς, ἢ ἐμπειρία τῆς παρουσίας τοῦ Θεοῦ εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν ὑπαρξίν ἀλλὰ καὶ τὰς καθημερινὰς ἐνασχολήσεις τοῦ ἀνθρώπου. Δηλαδή θεολογία δὲν εἶναι τόσον νοησιαρχία ὅσον πνευματικὴ ἢ ἐνδόμυχος ἐμπειρία τοῦ πιστοῦ, ὁ ὁποῖος μελετᾷ καὶ ἐφαρμόζει τὸν νόμον τοῦ Θεοῦ, ποὺ συμμετέχει εἰς τὰς μυστηριακὰς λατρευτικὰς πράξεις τῆς Ἐκκλησίας, αἱ ὁποῖαι ἐπιβεβαιῶνουν τὴν παρουσίαν τοῦ Θεοῦ. Καὶ ἡ παρουσία εἶναι τόσον αἰσθητὴ ὅσον ἡ συνειδησις τοῦ ἀνθρώπου εἶναι καθαρὰ, ἐναργὴς καὶ φωτισμένη. Ὁ Φώτιος συνιστᾷ τὸ «ἀδιαλείπτως προσεύχεσθαι» τοῦ ἀποστόλου Παύλου. Ὁ ἄνθρωπος, ὡς θεοφόρος, πρέπει νὰ συνδιαλέγεται συνεχῶς μὲ τὴν πηγὴν τῆς ὑπάρξεώς του, νὰ εἶναι εὐαίσθητος εἰς τοὺς ἐρεθισμοὺς τοῦ Θεοῦ καὶ νὰ ἀναποκρίνεται εἰς τὰ μηνύματά του. Ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει, διὰ τὸν Φώτιον «εἰ ἀληθῶς προσεύξη, θεολόγος εἶ», ὅπως εἶχε γράψει κατὰ τὸν τέταρτον αἰῶνα Εὐάγριος ὁ Ποντικός.

Θεολογία ἐξυπακούει ὄχι μόνον ἀδιάλειπτον προσευχὴν ἀλλὰ καὶ ἐνδελεχῆ μελέτην καὶ ἔρευναν τῶν ἐντολῶν τοῦ Θεοῦ, ἀνελλιπῆ μελέτην τῆς ἁγίας Γραφῆς. Εἰς τὴν ἐμπειρίαν αὐτὴν εὐρίσκει ὁ πιστὸς πραγματικὴν ἠδονήν. Ἐρωτᾷ ὁ ἱερός Φώτιος: «Θέλεις ἠδυπαθείας εἰς κόρον ἔλθειν καὶ μηδεμίαν δίκης λόγον ὑποσχεῖν, μᾶλλον μὲν οὐν καὶ πολλῶν χαρίτων ἄξιον σεαυτὸν παρασχεῖν; Ἀπόβλεπον... εἰς τὸν πολυανθῆ καὶ παμφόρον τῶν ἐντολῶν Κυρίου λειμῶνα, ἀπόβλεπον καὶ μὴ ἀποστής; ἀλλὰ τῆς διανοίας ἐρείσας τὰ ὄμματα ἐπ' αὐτὸν καὶ τὴν ποικιλίαν τῆς τερπνότητος πολυπραγμονῶν, ὡς ἠγάπησα τὸν νόμον σου, Κύριε, ὄλην τὴν ἡμέραν μελέτη μου ἐστίν... Οὕτω τε γὰρ τῆς ἐκεῖθεν ἁγιοπρεποῦς τε καὶ μυριπνόου γλυκύτητος ἐμφορηθῆση, καί, ὡς γλυκέα τῷ λάρυγγί μου τὰ λόγια σου, ὑπὲρ μέλι τῷ στόματί μου, ἔργω πειραθεῖς ὑμολογήσεις»¹. Ἡ μελέτη τῆς ἁγίας Γραφῆς παρέχει τὴν δυνατότητα πραγματικῆς ἠδονῆς, διὰ τὴν ὁποίαν ὁ ἀναγνώστης δὲν πρέπει νὰ φοβῆται τιμωρίαν καὶ διὰ τὴν ὁποίαν δὲν χρειάζεται ἀπολογία εἰς οὐδένα. Ὅπως εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς προσευχῆς, τοιουτοτρόπως καὶ διὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς μελέτης τῆς ἁγίας Γραφῆς, ὁ Φώτιος διδάσκει ἀπὸ τὴν προσωπικὴν του ἐμπειρίαν.

Ὅρισμός περὶ θεολογίας δὲν ὑπάρχει εἰς τὰ συγγράμματα καὶ τὰς ἐπιστολάς τοῦ Φωτίου, ὅπως δὲν ὑπάρχει καὶ εἰς τὴν γλῶσσαν τῆς ἁγίας Γραφῆς. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν πατερικὴν σκέψιν γενικῶς ὁ ὅρος

θεολογία ἀπαντᾷ διαφοροτρόπως. Συνολικῶς ὑπάρχουν δεκαεννέα κατηγορίαι εἰς τὰς ὁποίας γίνεται χρῆσις τῆς λέξεως ἢ τοῦ ὄρου θεολογία. Θεολογία δὲν εἶναι ἀπλῶς ἡ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας περὶ Θεοῦ, ἀλλὰ τὸ βίωμα τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν, ἢ πνευματικὴ ἐμπειρία καὶ ἡ ζωὴ τῶν πιστῶν τῆς Ἐκκλησίας, ἢ ὁποῖα τελικῶς κωδικοποιεῖται καὶ γίνεται σύστημα θεωριῶν πίστεως καὶ κανόνων. Ὁ Φώτιος ἠσχολήθη μὲν μὲ τὴν θεωρίαν τῆς πίστεως, ἐνδιεφέρθη ὁμως περισσότερο μὲ τὴν πράξιν, μὲ τὸ βίωμα τῆς πίστεως. Ἐγγραψε περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος καὶ περὶ Μανιχαίων καὶ ἄλλων αἵρέσεων, ἐτόνισεν ὁμως περισσότερο τὴν ἠθικὴν, τὴν ἐφηρμοσμένην θεολογίαν. Τοῦτο διαφαίνεται περισσότερο εἰς τὰς ὁμιλίαις καὶ τὰς ἐπιστολάς του.

Ἐπειδὴ θεολογία εἶναι πρὸ πάντων ζωὴ καὶ ἔκφρασις, ἀγάπη τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ θεῖον καὶ στοργὴ πρὸς τὸν συνάνθρωπον («τὸ θεῖον εἰλικρινῶς ἀγαπᾶν καὶ θεραπεύειν, καὶ τὸ ὁμόφυλον ὡς σεαυτὸν στέργειν καὶ φιλεῖν»), ὁ Φώτιος συνιστᾷ ζωὴν ἐνεργοῦς προσευχῆς, ἢ ὁποῖα εἶναι καὶ ἡ βάση τῆς πνευματικότητος, ἀλλὰ καὶ ἐφαρμογὴ τῆς ἀγάπης μὲ ἔργα καὶ πράξεις. Διὰ τὸν Φώτιον δὲν ὑπάρχει ἀντίθεσις μεταξύ πνευματικῆς ζωῆς καὶ κοινωνικῆς δραστηριότητος, ζωῆς προσευχῆς καὶ ζωῆς ἔργων. Ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος δύναται, χωρὶς νὰ σκανδαλίζεται, νὰ ἐργάζεται τὴν ἐντολὴν τῆς ἀγάπης, ὅπου τὸν καλέσουν αἱ συνθηκαί. Πνευματικὸς ἄνθρωπος εἶναι ἐκεῖνος ποὺ φλέγεται ἀπὸ θεῖον ἔρωτα, ὁ ὁποῖος μετασηματίζεται εἰς ἐλεύθερον ἀπὸ τὴν ἁμαρτίαν ἄνθρωπον καὶ ὁ ὁποῖος ἀποβλέπει εἰς ἓνα σκοπόν, τὴν ἐργασίαν τῶν ἐντολῶν τοῦ Θεοῦ μεταξύ τῶν ἀνθρώπων. «Ὁ τοῦ θεοῦ εἰλικρινῆς ἔρωτα, καὶ ἡ τοῦ πλησίον στοργὴ καὶ τελεία ἀγάπη, τῶν ἄλλων ἐντολῶν ἐν ἑαυτοῖς περιέχουσι τὰς πράξεις» γράφει ὁ μέγας πατήρ.

Ἐνδεικτικὸν τῶν ἀπόψεων τοῦ Φωτίου περὶ θεολογίας καὶ πνευματικῆς ζωῆς εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν θεολογικόν του βιβλίον, τὰ «Ἀμφιλόχεια». Πρόκειται περὶ ἔργου εἰς τὸ ὁποῖον ὁ Φώτιος ἔχει συλλέξει μικρὰς θεολογικὰς πραγματείας, τὰς ὁποίας ἀρχικῶς ἔγραψεν ὡς ἀπαντήσεις εἰς ἀπορίας φίλων του. Τὰς διακρίνει ὁ σεβασμὸς πρὸς τὴν παράδοσιν, ἢ βραχυλογία καὶ ἡ σαφήνεια. Εἰς τὸ πρῶτον κεφάλαιον τοῦ βιβλίου αὐτοῦ ὁ Φώτιος ὁμιλεῖ περὶ θεολογίας καὶ ὀρθῆς πίστεως. Εἰς μᾶτην θὰ ἀναζητήσῃ ὁ ἀναγνώστης εἰς τὸ κεφάλαιον αὐτὸ ὑψηλὴν θεολογίαν. Ὁ Φώτιος δὲν ἐνδιαφέρεται διὰ φιλοσοφικὴν ἢ ἀφηρημένην θεολογίαν. Τοῦναντίον, ὅπως καὶ εἰς ἄλλα ἔργα του, ὅταν ὁμιλῇ περὶ θεολογίας, ὁμιλεῖ περὶ ἐφαρμογῆς τῶν κωδικοποιημένων ἐντολῶν τοῦ Θεοῦ, περὶ πνευματικῆς δράσεως, περὶ ἠθικῆς καὶ ποιμαντικῆς θεολογίας. Πίστις ναί, ἀλλὰ καὶ ἔργα, ἔργα ἀγάπης καὶ φιλανθρωπίας κατ' ἀπομίμησιν τοῦ Θεοῦ τῆς ἀγάπης, τοῦ μόνου Φιλανθρώπου.

Διὰ τὸν Φώτιον, ὁ Σωτὴρ εἶναι φιλάνθρωπος. Ἡ ἰδιότης τοῦ Χριστοῦ ὡς φιλάνθρωπου εἶναι μία διάστασις τῆς πατερικῆς καὶ λειτουργικῆς μας θεολογίας, τὴν ὁποίαν εἶτε ἔχομεν ἐκλάβει ὡς κοινοτο-

1. Φωτίου, Ὁμιλίαι, ἔκδ. Βασιλείου Λαοῦρδα (Θεσσαλονίκη, 1959), ὁμιλία πρώτη, σ. 9.

πίαν είτε δὲν τὴν ἔχομεν προσέξει ἐπαρκῶς. Ἐκφράσεις τῶν λειτουργικῶν μας κειμένων καὶ τῆς ὑμνογραφίας μας, ὅπως «τὸν Ἀδὰμ ἀναστήσας ὡς φιλάνθρωπος», «ὡς ἀγαθὸς καὶ φιλάνθρωπος», «ἵνα δωρήσῃ τὴν ἀνάστασιν ὡς φιλάνθρωπος», «ἀκτάληπτε ἐκὼν ἐσταύρωσαι διὰ φιλάνθρωπιαν», «δόξα τῇ οἰκονομίᾳ σου μόνε Φιλάνθρωπε», «καὶ πνεύμα δούς ὡς φιλάνθρωπος», «δόξα τῇ συγκαταβάσει σου μόνε Φιλάνθρωπε», ποιητικαὶ ἐκφράσεις, αἱ ὁποῖαι ἀπαντοῦν ὡς ἐπῶδοι εἰς διάφορα λειτουργικά μας βιβλία (Παρακλητικὴ, Πεντηκοστάριον, Μηναιᾶ κ.ο.κ.), δὲν εἶναι ρητορικά σχήματα, ἀλλὰ ἐννοιοὶ αἱ ὁποῖαι διατυπώνουν τὴν θεολογικὴν ἀντίληψιν τῶν πατέρων καὶ ὑμνογράφων, τῆς συνειδήσεως τῆς Ἐκκλησίας γενικῶς, περὶ τῆς πατρότητος τοῦ Θεοῦ. Ὁ Θεὸς τῆς Ὁρθοδοξίας διατελεῖ εἰς ἔρωτα μὲ τὸ πλάσμα του, εἶναι πατὴρ στοργικὸς πού σφοδρῶς ἐπιθυμεῖ τὴν εὐημερίαν καὶ σωτηρίαν τοῦ παιδιοῦ του. Εἶναι ἡ φιλανθρωπία τοῦ Θεοῦ ἡ ὁποία ἐγγυᾶται τὴν σωτηρίαν μας, διότι «Κύριος φιλάνθρωπος ὢν καὶ μετανοῶν ἐπὶ κακίαις ἀνθρώπων ἐρεῖ... ἰδοὺ ἀπαλείφω ὡς νεφέλην τὰς ἀνομίας σου καὶ ὡς γνόφον τὰς ἀμαρτίας σου». Ἡ ἐνανθρώπησις τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ ἔφερεν ἐπὶ τῆς γῆς «ἐπομβρίζουσαν» τὴν φιλανθρωπίαν τοῦ Θεοῦ γράφει ὁ Φώτιος¹. Κατ' ἀπομίμησιν τοῦ φιλανθρώπου Θεοῦ, ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ εἶναι φιλάνθρωπος ὅχι ἀπλῶς μὲ πράξεις ἐλεημοσύνης, αἱ ὁποῖαι πολλάκις ἐπιβάλλονται ἀπὸ κοινωνικούς, πολιτικούς, οικονομικούς ἢ ψυχολογικούς λόγους (π.χ. πράξεις ἐλεημοσύνης πού ἐπιβάλλονται διὰ νὰ κρατοῦνται οἱ πτωχοὶ εἰς ληθαργικὴν κατάστασιν, μὴ τυχόν καὶ ὄργανωμένοι ἐπαναστατήσουν, ὅπως λέγουσιν οἱ μαρξισταί), ἀλλὰ μὲ πράξεις ἀνιδιοτελείας καὶ στοργῆς πού ἀγκαλιάζουν τὸν ὅλον ἄνθρωπον.

Ὁ Φώτιος γνωρίζει τοὺς κοινωνικοὺς κινδύνους πού ἐγκυμονεῖ ἡ πενία, ἀλλὰ δὲν ἐνδιαφέρεται νὰ ἀντικαταστήσῃ τὸ ἓνα κοινωνικὸν καθεστῶς μὲ τὸ ἄλλο. Ἐπιμένει εἰς τὴν χριστιανικὴν λύσιν τοῦ κοινωνικοῦ προβλήματος. Οἱ πλούσιοι ὀφείλουν νὰ ἔχουν κατανόησιν, ἀνθρωπισμόν, ἀγάπην ἀνιδιοτελεῖ, ἡ ὁποία λογιζει τὸν πτωχόν, τὸν ἀσθενῆ, τὸν ἀδύνατον ὡς ἀδελφόν καὶ συνοδοιπόρον εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, ὅχι ὡς παράσιτον καὶ ἀνεπιθύμητον πρᾶγμα. Ἡ πενία, ἡ ἀνισότης, ἡ κοινωνικὴ ἀδικία, ἡ ἀταξία, ἡ κλοπὴ, αἱ φυλακαὶ καὶ τὰ δικαστήρια, ὅλα αὐτὰ εἶναι δυνατὸν νὰ ρυθμισθοῦν μὲ γνώμονα τὴν ἀγάπην. Ὁ Φώτιος ὁμιλεῖ ὡς ἰδεολόγος χριστιανός. Ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ἀγάπης εἶναι ἀληθῆς θεολογία καὶ ὁ καλλίτερος γνῶμων συμπεριφορᾶς, διότι καταργεῖ τὴν ἀνισότητα, προάγει ἀγαθὰς σχέσεις εἰς τὰς συναλλαγάς, διατηρεῖ ἐνότητα, καταργεῖ τὰ δικαστήρια καὶ φέρει τάξιν εἰς τὴν κοινωνίαν. «Διόπερ... ἐπιμελῶς τῆς ἀγάπης ἐχώμεθα ταύτην σπουδαίως μεταδιώξωμεν, ταύτην σύνοικον ποιησώμεθα, ταύτην συνέκδημον ἐν ἀγοραῖς, ἐν ἀμφοδοῖς, ἐν πόλεσιν, ἐν ἐρημίαις, ἐν βουλαῖς, ἐν δικαστη-

ρίοις· μᾶλλον δέ, ἂν ταύτης καθαρῶς ἐχώμεθα, οὐδὲ δικαστήρια ὄλωσ ὀψόμεθα· πηγὴ γὰρ αὕτη καθέστηκε μακροθυμίας, χρηστότητος, ἐπεικειάς, ἀοργησίας, πρῶτῆτος, πίστεως, ἐλπίδος, ὑπομονῆς». Ἀγάπη καὶ πίστις εἶναι ἀλληλένδετα. Ἐκεῖνος πού δὲν ἔχει ἀγάπην δὲν ἔχει καὶ πίστιν. Ὅποιος εἶναι ἐστερημένος ἀγάπης, δὲν λογιζεται μέλος τῆς Ἐκκλησίας, φέρεται ὡς «τῶν πιστῶν ἑαυτὸν ἀποσπαράσσαν καὶ τῆς ὀρθοδοξούσης Ἐκκλησίας ἀπορρηγνύμενος»².

Ὁ Φώτιος ἐνδιεφέρθη διὰ τὸν ἄνθρωπον, τὸν ἀδύνατον, τὸν ἄρρωστον, τὸν ἠγνοημένον, τὸν πτωχόν, καὶ διὰ τὴν προστασίαν τοῦ τοιοῦτου ἀνθρώπου δὲν ἐπικαλεῖται θεωρητικὴν θεολογίαν, κωδικοποιημένους στεγνοὺς νόμους, ἀλλὰ τὴν ὑπερπλήρωσιν τῆς καρδίας καὶ τὸν ἀγραφον νόμον τῆς συνειδήσεως. Καὶ ἐδῶ ἐγκείται καὶ ἡ οἰκουμενικότης τοῦ ἀνδρός: «Ἀπλοῦς ὁ λόγος, κοινὸς ὁ νόμος Ἑλλησι, βαρβάροις, εἰ βούλει δέ, καὶ πιστοῖς καὶ ἀπίστοις» ὑπενωμίξει ὁ μεγάλος πατριάρχης³. Εἶναι δυνατὸν ὅτι χριστιανοὶ νὰ καυχῶνται διὰ τὴν πίστιν των, τὴν μεγαλοπρεπῆ λατρείαν των, τοὺς ὀραίους ναοὺς των, τὰ χρυσοποίκιλτα ἄμφια τοῦ κλήρου των, καὶ νὰ ὑστεροῦν τῶν βαρβάρων καὶ τῶν ἀπίστων εἰς ἔργα ἀγάπης, ἰσότητος καὶ δικαιοσύνης. «Πολλοὶ τῶν βαρβάρων βαρβαροὶ μὲν ὄντες τὰ ἄλλα τὸν δὲ φυσικὸν τοῦτον (δηλ. τῆς συνειδήσεως) ἀσφαλῶς φυλάττουσι νόμον». Καὶ ἐρωτᾷ ὁ Φώτιος: «εἰ μὴ τὸ δίκαιον πρὸς ἀλλήλους καθαρῶς καὶ βεβαίως φυλάζομεν, πῶς οὐκ αἰσχύνῃ πιστοὺς ὀνομάζεσθαι, ἢ πῶς σου τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ δι' ἡμᾶς, δι' ὧν πράττομεν, οὐ βλασφημηθήσεται ἐν τοῖς ἔθνεσιν...»⁴.

Εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Φωτίου, ὅπως καὶ εἰς κάθε ἐποχὴν, ὑπῆρχον χριστιανοὶ μόνον κατ' ὄνομα. Ἀρχιερεῖς καὶ ἱερεῖς εἶχον περιορίσει τὰ καθήκοντά των εἰς λειτουργικὰς μόνον πράξεις. Μοναχοὶ ἐν ὀνόματι τῆς πενίας εἶχον προσχωρήσει εἰς πλουσίας μοναχικὰς κοινότητας καὶ χριστιανοὶ ἀριστοκράται ἐπολιτεῦοντο μὲ ἀγαθὴν συνείδησιν, ἐπειδὴ ἔκαμον μερικὰς πράξεις ἐλεημοσύνης. Ἦγνόουν ὅτι λειτουργία δὲν εἶναι μόνον προσευχὴ ἀλλὰ ἔργον διὰ τὸν λαὸν τοῦ Θεοῦ, ἔργον διὰ τὴν ἐπικράτησιν κοινωνικῆς δικαιοσύνης, ἔργον διὰ τὴν βελτίωσιν ἠθικῶν ἀλλὰ καὶ ὑλικῶν καταστάσεων τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ἰδιαίτερος τοῦ πάσχοντος ἀνθρώπου, κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Χριστοῦ (Ματθ. 4:23). Διὸ καὶ παροτρύνει: «μηδεὶς ὑμῶν εἴη, μηδὲ γένοιτο, μήτε βαρβάρων ὠμότερος, μήτε τῶν ἀπίστων ἀθλιώτερος, πάντες δὲ καὶ τῆς πίστεως καὶ τῆς κλήσεως ἀξίως πολιτευσώμεθα, τὴν πρὸς ἀλλήλους ἰσότητα καλῶς καὶ ἀπαρσώτως διασφύζοντες... Εἶδες πένητα ταλαιπωρούμενον; παρῆδες βοῶντα τὸν ὀμόφυλον; ἀπέφραξας σεαυτῷ τῆς δεσποτικῆς φιλάνθρωπιᾶς τὰς πηγὰς»⁵. Αἱ κοινωνικαὶ καὶ ἠθικαὶ ὁμιλίαι τοῦ Φωτίου περὶ ἀγάπης, ὀλιγοπιστίας, ἐλεημοσύνης, ἀγωγῆς, ὑπερηφανείας, ἐγωισμοῦ, καλῆς χρήσεως τοῦ πλοῦτου ἀποβλέπουσιν

2. Ἐνθ. ἀνωτ., ὁμιλία ἕκτη, σ. 70-71.

3. Ἐνθ. ἀνωτ., σ. 66.

4. Ἐνθ. ἀνωτ.

5. Ἐνθ. ἀνωτ.

1. Ἐνθ. ἀνωτ., ὁμιλία τρίτη, σ. 38-39.

εἰς τὴν καλλιέργειαν τοῦ ἀνθρώπου ὡς εἰκόνας τοῦ Θεοῦ ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν βελτίωσιν τῆς κοινωνίας γενικῶς.

Τόσον αἱ ὁμιλίες ὅσον καὶ αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ φανερώουν ὅτι ὁ Φώτιος δὲν ἐνδιεφέρθη μόνον διὰ τὴν πρακτικὴν θεολογίαν, ἀλλ' ὅτι ὁ ἴδιος ἐξήσκησεν εὐρὴ ποιμαντικὸν ἔργον. Διὰ τῆς πλουσίας ἀλληλογραφίας του ἐστήριξεν εἰς τὴν πίστιν, ἐνουθέτησεν, ἤλεγξεν ἀδίκους κοινωνικοὺς καὶ κυβερνητικοὺς ἄρχοντας διὰ παρανομίας, παρηγόρησεν τοὺς θλιμμένους, ἔκαμε πατρικὰς παραινέσεις πρὸς τοὺς νέους, ἐδίδαξε καὶ ἠκοδόμησε μὲ «τὸ κύρος ἀποστόλου». Μερικαὶ ἀπὸ τὰς παραμυθητικὰς καὶ παραινετικὰς ἐπιστολάς του εἶναι ἀληθεῖς ἀδάμαντες. Ὅταν ἀπέθανεν ἡ ἀνεψία του, ὁ Φώτιος ἔγραψεν εἰς τὸν ἀδελφόν του Ταράσιον μίαν λίαν συγκινητικὴν ἐπιστολήν, εἰς τὴν ὅποιαν γράφει καὶ τὰ ἑξῆς: «Ἐννοήσωμεν, τίνας ἐσμέν· πόθεν γεγόναμεν; οὐκ ἐκ θνητῶν θνητοί; οὐχὶ ἐξ οὐκ ὄντων μετ' ὀλίγον ἐσόμενοι;... πᾶσα φύσις ἀνθρώπων κἂν ἐξουσιάζουσα ἦ, κἂν ἰδιώτης, κἂν γερόντων, κἂν νέων, κἂν ἀνδρῶν, κἂν γυναικῶν, θανάτῳ πάντως τέμνεται τοῦ βίου καὶ οὐδὲν οὐ μὴ διαφύγη τὸ ἐκεῖνου δρέπανον. Οὐδὲν καινόν, οὐδὲ παράδοξον, οὐδὲ τῆς φύσεως ὑπέστημεν ὑπερόριον. Θνητὴ προελήλυθεν ἐκ σπλάγχων θνητῶν, καὶ τῷ θνητῷ βίῳ νόμῳ φύσεως λειτουργήσασα, τῷ αὐτῷ τῆς φύσεως νόμῳ πρὸς τὴν ἀθάνατον πολιτείαν ἀπεδήμησεν... Ἀπῆλθεν εἰς χῶρον ἐξ οὗ πᾶσα λύπη καὶ στεναγμὸς ἀπελήλαται... Τοιγαροῦν στῶμεν ἀνδρείως, στῶμεν εὐθαρσῶς ὡς τοῦ οὐρανοῦ στρατιῶται βασιλέως τῷ ἐχθρῷ προσπλεκόμεθα»¹.

Ὁ μεγάλος ἀριθμὸς ἐπιστολῶν, ἡ ποικιλία τῶν θεμάτων, αἱ διάφοροι τάξεις ἀνθρώπων μὲ τοὺς ὁποῖους διετήρει ἀλληλογραφίαν φανερῶνουν ὅτι ὁ Φώτιος ἐπίστευεν εἰς ποιμαντικὴν διακονίαν προσωπικῆς φύσεως. Καὶ ἐδῶ εἶναι δυνατόν νὰ ἀνευρωμέν τι, πολὺ ψυχολογημένον καὶ λίαν σύγχρονον, καὶ διὰ τὴν ἰδικὴν μας διακονίαν. Τὸ κήρυγμα ἀπὸ τὸν ἄμβωνα εἶναι δυνατόν νὰ συγκινήσῃ πρὸς στιγμήν καὶ νὰ ἀποσπᾷ καὶ ἐπαίνους. Πλὴν ὁμως κοινωνιολογικὰ καὶ στατιστικὰ μελέται ἔχουν καταδείξει ὅτι τὸ προφορικὸν κήρυγμα ἐλαχίστην ἀλλαγὴν φέρει εἰς τὴν ζωὴν τῶν ἀκροατῶν. Τὰ περισσότερα κηρύγματα παραμένουν ἀπραγματοποίητοι δεοντολογικὰ καὶ ρητορικὰ σχήματα. Καὶ ὁ γραπτὸς λόγος δὲν ἔχει καλλιτέραν τύχην, ἂν καὶ μία καλὴ μελέτη, ἕνα τεκμηριωμένον ἄρθρον, ἕνα πρωτότυπον βιβλίον εἶναι δυνατόν νὰ ἐπηρεάσῃ πολὺ περισσότερον. Εἰς τὴν ἱερατικὴν διακονίαν, εἰς τὸ ἔργον τῆς καθοδηγήσεως καὶ σωτηρίας ἀνθρώπων, ἡ προσωπικὴ ἐπαφή, ὁ πατρικὸς ἢ καὶ ἀδελφικὸς διάλογος, ἡ ποιμαντικὴ τοῦ προσώπου δὲν ἀντικαθίστανται. Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Φωτίου εἶναι ὁ καλλίτερος καθρέπτης τῆς ποιμαντικῆς διακονίας του.

Παρακινούμενος ἀπὸ πατρικὰ καὶ καθαρῶς ποιμαντικὰ διαφέροντα, ὁ Φώτιος δὲν ἀπήγγειλε μόνον

1. Φωτίου, Ἐπιστολαί, ἔκδ. Βαλέττα, σ. 457-464.

ὁμιλίας, ἀλλὰ ἔγραψε καὶ γράμματα διὰ τὴν λύσιν κοινωνικῶν προβλημάτων. Δὲν ἐδειλίασε νὰ ἐλέγξῃ τυραννικοὺς καὶ φιλοχρημάτους δημοσίους λειτουργούς, κρατικούς ὑπαλλήλους, ἀσυνειδήτους κληρικούς. Εἰς μεγάλον ἀριθμὸν ὁμιλιῶν καὶ ἐπιστολῶν του ὁ Φώτιος συνιστᾷ δικαιοσύνην, ἰσότητα, μετριοπάθειαν. Καυτηριάζει φιλοχρημάτους φοροσυλλέκτας καὶ ὑπενθυμίζει ὅτι ἡ ἀπληστία, ἡ φιλαυτία καὶ ἡ φιλοχρηματία ἀποξενώνουν τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τὸν Θεόν. Ἡ ἔλλειψις στοργῆς διὰ τοὺς ἀδυνάτους καὶ καταδυναστευομένους κλείει τὴν πύλην τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία εἶναι δυνατόν νὰ ἀνοιχθῇ μόνον διὰ τῆς φιλοπρωχίας. Γράφει εἰς τινα φοροσυλλέκτην, ὀνόματι Ἐναστάσιον, τὰ ἑξῆς: «οὐκ ἔστι σοι πάροδος εἰς τὴν τῆς βασιλείας πύλην, διότι σοι ταύτην ἀπετείχισεν ὁ τῆς φιλαργυρίας ἔρως. Εἰ δὲ τὸ μεσότοιχον διὰ φιλοπρωχίας λύσεις, θάττον ἡ τῆς ἐλεημοσύνης ὑποδέξεται σε κατοικίαν»². Προφανῶς, διὰ τὸν Φώτιον ἐλεημοσύνη δὲν εἶναι ἡ ἀπλῆ μετάδοσις ἐνὸς τεμαχίου ἄρτου ἢ ἐνὸς νομίσματος, ἀλλὰ ἡ ἔκφρασις ἐμπράκτου ἀγάπης διὰ τὸν ὄλον ἄνθρωπον, ὁποῖονδήποτε ἄνθρωπον. Διὰ τοῦτο μὲ πόνον ψυχῆς συνιστᾷ ὁ Φώτιος: «ἐναγκαλίσει, ἀλλ' ἀμφίασον, ἀλλὰ διάθρησον»³.

Ὁ Φώτιος δὲν περιώρισε τὰς ἠθικὰς διδασκαλίας καὶ παροτρύνσεις του μόνον εἰς τὸν ἄπλοῦν λαόν, ἀλλὰ ἐνδιεφέρθη διὰ τὴν ἠθικὴν ἐξυγιάνσιν καὶ ἐξέλιξιν ὄλων τῶν κοινωνικῶν τάξεων καὶ ἐπαγγελμάτων. Εἰς ἐπιστολάς καὶ λόγους πρὸς ἀπὸκρίθην εἰς αὐτοκράτορας, βασιλεῖς καὶ ἀνωτέρους κρατικούς λειτουργούς, ὁ Φώτιος τονίζει ἀρετὰς προσωπικοῦ ἡθους καὶ κοινωνικῆς δικαιοσύνης. Γνώρισμα τοῦ συνετοῦ καὶ καλοῦ ἄρχοντος εἶναι ἡ μεγαλοψυχία, ἡ φιλανθρωπία, ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ ἐπιείκεια. Ἐκεῖνος πρὸς ἔξει ἐξουσίαν πρέπει νὰ κατέχῃ θεϊκὰς ἰδιότητας, πρὸ πάντων «τὸ συμπαθητικὸν καὶ φιλάνθρωπον, τὰ καὶ Θεῷ ὑπάρχοντα». Ὅπως ὁ ἵπποκόμος πρέπει νὰ ἀγαπᾷ τοὺς ἵππους καὶ ἐκεῖνος πρὸς διατρέφει κύνας νὰ ἀγαπᾷ τοὺς κύνας, οὕτω καὶ ἐκεῖνος πρὸς θέλει νὰ ἄρχῃ ἀνθρώπων πρέπει νὰ εἶναι ἔραστής τοῦ ἀνθρώπου⁴.

Ἰδιαιτέραν σημασίαν ἔχει ἡ μακρὰ ἐπιστολὴ πρὸς ἀπὸκρίθην ὁ Φώτιος πρὸς τὸν βασιλέα τῶν Βουλγάρων Βόριν, ὁ ὁποῖος κατηχήθη, ἐβαπτίσθη, μετονομασθεὶς Μιχαήλ, καὶ παρέμεινε ἀπνευματικὸν τέκνον» τοῦ Πατριάρχου. Ὁμοῦ μὲ μίαν ἐκθεσιν τῆς ὀρθοδόξου πίστεως καὶ μὲ στοιχεῖα πολιτικῆς φιλοσοφίας, ὁ Φώτιος γράφει ἠθικὰς παραινέσεις εἰς τὸν Βόριν-Μιχαήλ, μὲ σκοπὸν νὰ τὸν καταστήσῃ ὑπόδειγμα ἄρχοντος, διότι οἱ τρόποι τῶν ἀρχόντων γίνονται συνήθεια καὶ νόμοι διὰ τοὺς ἀρχομένους. Τονίζει ὁ Φώτιος ὅτι ὅσον περισσότερον προέχει τις

2. Ἐνθ. ἀνωτ., σ. 454.

3. Φωτίου, Ὁμιλίες, ἔκδ. Λαοῦρδα, ὁμιλία ἕκτη, σ. 67.

4. Φωτίου, Παραινέσεις διὰ γνωμολογίας, ἔκδοσ. J. Hergenrother, Monumenta Graeca ad Photium Ejusque Historiam Pertinentia (Ratisbonae, 1869, Republished in 1969), σ. 48.

εις τὸ ἀξίωμα τόσον περισσότερο πρέπει νὰ πρωτεύσῃ εἰς τὴν ἀρετὴν¹.

Δὲν ἦτο ὀλιγωτέρα ἢ ποιμαντικὴ μέριμνα τοῦ Φωτίου διὰ τὸν ἀνώτερον κλῆρον. Πρῶτος ἐκεῖνος ἔδωκε τὸ καλὸν παράδειγμα τῆς παρηρησίας, ταπεινοφροσύνης, φιλοχρηματίας, λιτότητος καὶ στοργῆς εἰς τὸν ἄνθρωπον. Τὸ ἔργον τοῦ καλοῦ ἐπισκόπου εἶναι «τοὺς ἀστηρίκτους στηριξαι, τοὺς ἀμαθεῖς ἐκδιδάξαι, τοὺς ἀπαιδεύτους παιδεύσαι..., τοὺς θρασεῖς ἐλκῦσαι, τοὺς βλακῶδεις ἀνδρῶσαι, τοὺς φιλαργύρους πείσαι χρημάτων ὑπερφρονεῖν καὶ φιλοπῶχους εἶναι, τοὺς φιλοτίμους (ἦτοι τοὺς ἀγαπῶντας τὰς τιμὰς) χαλιναγωγῆσαι..., τοὺς ὑπερηφάνους κατασπᾶσαι καὶ μετριοφρονεῖν παρορμηθῆσαι..., τοὺς ἀδικούντας κωλύσαι καὶ δικαιωπραγεῖν παρασκευάσαι, τοὺς ὀργίλους ἡμερῶσαι, τοὺς ὀλιγοψύχους παραμυθησασθαι», ὅπως γράφει πρὸς τὸν Πάπαν Ρώμης Νικόλαον². Ἡ ἔμμονή του εἰς ἠθικὰς ἀρχὰς ἐγένεον αἰτία πολλῶν ταλαιπωριῶν, ταπεινώσεων καὶ ἀδικιῶν εἰς τὴν πατριαρχικὴν πρὸ πάντων διακοινίαν του.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰς ὀμιλίας καὶ ἐπιστολάς του, μία σειρὰ ἀπὸ 214 παραινέσεις εἶναι σπουδαία πηγὴ τῆς ἠθικῆς διδασκαλίας τοῦ Φωτίου. Τὸ κέντρον τῆς διδασκαλίας του εἶναι ἡ ἠθικὴ τελειώσις παντὸς ἀνθρώπου. Ἡ σημαντικώτερα ἔνδειξις πνευματικῆς προόδου καὶ ἠθικῆς ἐξελίξεως τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ εὐαισθησία ποῦ ἔχει ὁ ἄνθρωπος διὰ τὸν συνάνθρωπον, ἡ εὐπρέπεια καὶ ἡ στοργὴ πρὸς τὸν ἄνθρωπον ποῦ ἔχει ἀνάγκην εἴτε ὕλικῆς εἴτε ἠθικῆς καὶ πνευματικῆς συμπαραστάσεως. Γράφει εἰς μίαν ἀπὸ τὰς παραινέσεις του, ὅτι ἐκεῖνος ποῦ παραβλέπει τοὺς ἔνδεεις καὶ πενομένους, καθιστᾷ τὸν ἑαυτὸν τοῦ ἀνάξιον τῆς θείας εὐμενείας³. Ὁ Φώτιος δὲν εἶναι ἐναντίον τοῦ πλούτου, ἀλλ' ἐναντίον τῆς ἰδιοτελοῦς καὶ φιλαύτου χρήσεώς του. Ἐκεῖνος ποῦ πλεονεκτεῖ καὶ πλουτίζει μόνον διὰ τὸν ἑαυτὸν του, διαπράττει ἀδικίαν εἰς τοὺς ἔνδεεις καὶ τὴν κοινωνίαν γενικῶς. Καὶ ἡ πενία αὐτῆ καθ' ἑαυτὴν δὲν εἶναι ἀρετὴ καὶ δὲν ἐγγυᾶται τὴν εὐνοίαν τοῦ Θεοῦ. Εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι κανεὶς πτωχὸς εἰς περιουσίαν ἀλλὰ πλεονέκτης εἰς τὴν προαίρεσιν. Ἡ μόνη δικαιολογημένη πενία εἶναι ὅταν γίνεται πρὸς χάριν εὐαγγελικοῦ σκοποῦ, δηλαδή τῆς μοναχικῆς πολιτείας καὶ ζωῆς⁴.

Μὲ βάσιν τὴν ἁγίαν Γραφὴν ἀλλὰ καὶ Ἑλληνὰς κλασσικοὺς συγγραφεῖς, ἰδιαίτερος τὸν Ἰσοκράτη, Διογένη Λαέρτιον, Πλάτωνα, Ἀριστοτέλη καὶ Πλούταρχον, ὁ Φώτιος ἠθικολογεῖ ἐπὶ διαφόρων θεμάτων. Τὸ νὰ δίδῃς χωρὶς νὰ ἀναμένῃς ἀνταμοιβὴν εἶναι γνησία φιλοanthρωπία· τὸ νὰ ἀναμένῃς τὰ ἴσα εἶναι ἀν-

θρώπινον. Τὸ νὰ ἀπαιτῆς ὅμως τόκους εἶναι μισάνθρωπον. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄτοκα δάνεια καὶ τὴν ἀντιδοτελῆ φιλοanthρωπία, ὁ Φώτιος συνιστᾷ τὴν γενναιοδωρον φιλοξενίαν. Ἐκεῖνος ποῦ ἀθετεῖ τὴν ἀβραμαϊαν ἀρετὴν ἀποκαλύπτει μισάνθρωπα αἰσθηματὰ⁵.

Οὐδὲν φλέγον θέμα τῆς ἐποχῆς δὲν διέφυγε τῆς προσοχῆς τοῦ Φωτίου. Εἰς τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων μεταξὺ παλαιᾶς καὶ νέας Ρώμης ὁ Φώτιος ἀποδεικνύεται ἄνθρωπος μὲ εὐρεῖαν καὶ «οἰκουμενικὴν» ἀντίληψιν, ἀνεκτικὸς, φιλειρηνικὸς, μὲ τὸ συμφέρον τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας ὑπεράνω προσωπικῶν φιλοδοξιῶν κατὰ νοῦν. Χωρὶς νὰ παύῃ νὰ εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν ὑπέραρχος τῆς ἐλευθερίας καὶ ἀκεραιότητος τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ χριστιανικοῦ δόγματος, ὅπως τοῦτο εἶχε διαμορφωθῆ διὰ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων, ὁ Φώτιος ἐπεδίωξε τὴν ἐνότητα τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας. Εἰς τὴν ἀλληλογραφίαν του μὲ τὸν δύσκολον Πάπαν Ρώμης Νικόλαον, ὁ Φώτιος τονίζει τὴν ἀνάγκην ἐνότητος εἰς τὰ οὐσιώδη, ἀλλὰ ἐλευθερίαν εἰς δευτερεύοντα ζητήματα. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ρώμης, ἡ ὁποία κατὰ τὸν μεσαίωνα ἐπεδίωκεν ἐνότητα καὶ ὁμοιομορφίαν, ὁ Φώτιος ὑπεγράμμισε τὴν Παράδοσιν τῆς ἀνατολικῆς ἀλλὰ καὶ ἀρχαίας Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία ἐγνώρισε καὶ διετήρει ἐνότητα ἐν τῇ ἀνομοιομορφίᾳ. «Ἐτερότης καὶ παραλλαγὴ» εἰς τὸν τρόπον τελείσεως τῆς θείας Εὐχαριστίας καὶ ἄλλων ἱερῶν ἀκολουθιῶν, εἰς τὴν νηστείαν, εἰς τὸν γάμον τῶν κληρικῶν, εἰς τὰ ἄζυμα, εἰς ἡθὴ καὶ ἔθιμα, εἰς λύσεις προβλημάτων συμφώνως μὲ περιπτωτικὰς καὶ τοπικὰς ἀνάγκας δὲν πρέπει νὰ διασποῦν τὴν ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας⁶.

Τὸ ὑπέρτατον ἀγαθὸν εἰς τὰς σχέσεις τῶν Ἐκκλησιῶν εἶναι «ἡ κοινωνία τῆς πίστεως καὶ τῆς ἀληθείας ἀγάπης». Ἄλλὰ διὰ νὰ διατηροῦνται καὶ νὰ προάγωνται διεκκλησιαστικαὶ σχέσεις χρειάζεται διάλογος, παρηρησία, ἀλλὰ καὶ ἀντίλογος καὶ κριτικὴ⁷. Ἐξ ἄλλου, τόσον ὁ πιστὸς ὅσον καὶ ἡ κοινωνία τῶν πιστῶν δὲν πρέπει νὰ φοβοῦνται τὴν κριτικὴν. Ὅσον πικροὶ καὶ νὰ εἶναι οἱ λόγοι τῆς κριτικῆς, τελικῶς θὰ ἀποβῶν εἰς ὄφελος⁸.

Καιρὸς νὰ συνοψίσωμεν. Ὁ ἱερός Φώτιος παραμένει ἄριστον πρότυπον χριστιανοῦ καὶ μάλιστα ὀρθοδόξου ἱεράρχου, τόσον εἰς τὴν θεολογικὴν καὶ θύραθεν μόρφωσιν ὅσον καὶ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν καὶ κοινωνικὴν δραστηριότητα. Ἐπολιτεύθη καὶ ἐποίμανεν ὡς ἄνθρωπος καὶ ἱεράρχης τοῦ μέτρου καὶ ἠγάπησεν εἰλικρινῶς Θεὸν καὶ ἄνθρωπον, ζωὴ προσευχῆς, μελέτης καὶ δράσεως. Εἰς τὰς διεκκλησιαστικὰς σχέσεις του ἔδειξεν οἰκουμενικὴν διορατικότητα ἀλλὰ καὶ ἔμμονὴν καὶ πίστιν εἰς τὰ πάτρια,

1. Φωτίου, Ἐπιστολαί, ἔκδ. Βαλέττα, σ. 200-248 καὶ ΕΠΜ 102, 628-696: παράγρ. 51: «Ὁ τῶν ἀρχόντων τρόπος νόμος γίνεται τοῖς ὑπὸ χεῖρα» καὶ παράγρ. 44: «Ὅσῳ δὲ τις προέχει τῇ ἀρχῇ, τοσούτῳ χρεωστῆται πρωτεύειν καὶ τῇ ἀρετῇ».

2. Φωτίου, Ἐπιστολαί, ἔκδ. Βαλέττα, σ. 146-165 καὶ ΕΠΜ 102, 593-617, ἰδιαίτερος στήλη 612 ΑΒ.

3. Φωτίου, Παραινέσεις διὰ γνωμολογίας, μν. ἔργ., σ. 26.

4. Ἐνθ. ἀνωτ., σ. 34.

5. Ἐνθ. ἀνωτ., σ. 32.

6. Φωτίου, Ἐπιστολαί, ἔκδ. Βαλέττα, σ. 146-165 καὶ ΕΠΜ 102, 593-617, ἰδιαίτερος στήλη 608 Β.

7. Ἐνθ. ἀνωτ., πρώτη καὶ δευτέρα ἐπιστολὴ τοῦ Φωτίου πρὸς τὸν Πάπαν Νικόλαον, ἰδιαίτερος στήλ. 589 Α καὶ 596.

8. Φωτίου, Παραινέσεις διὰ γνωμολογίας, σ. 43.

τῶν ὁποίων ἡ ἀξία εἶχε μείνει ἀδιάβλητος. Ἐνῶ ἦτο καθόλα πιστὸς χριστιανός, ὁ Φώτιος ἐστάθη φίλος, προστάτης καὶ διδάσκαλος τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων. Εἰς τὰς σχέσεις μεταξὺ Χριστιανισμοῦ καὶ Ἑλληνισμοῦ ὁ Φώτιος παραμένει ἓνα κλασσικὸν παρά-

δειγμα. Ἡ στάσις του ἀλλὰ καὶ τὰ συγγράμματά του βεβαιώνουν ὅτι ὅσον ὁ Χριστιανισμὸς ἀναπτύσσεται καὶ θεολογικῶς ἐξελίσσεται τόσο ἐντονώτερον ἐκδηλοῦται ὁ ἐλληνικὸς χαρακτήρ του καὶ ἡ παγκοσμιότης του.